

„Legyen hivatása, amelyben bízhat, ha férjét segítenie kell, ha vele kell állnia a sorban!”

A női munkavégzés interpretációja, diskurzusa és szellemisége az 1860-as évektől az első világháború kirobbanásáig*

„Feministának lenni mindenekelőtt azt jelentette, hogy a nők egy új társadalmi rend mellett kötelezték el magukat, felvállalva annak minden társadalmi és gazdasági hozadékát. Elsősorban ez az, ami a feministák tevékenységét kiemeli és különlegessé teszi, írásaikat pedig a történeti kutatás számára értékesé teszi.” (Bédy Schwimmer Róza beköszönő cikke *A Nő* című folyóirat mutatványszámában. *A Nő*, [1914]:1. 2–3.)

(*A kutatás témája és relevanciája*) A társadalmi nemek egymáshoz való viszonyát, szűkebb értelemben pedig a női szerepeket fókuszba helyező kutatások az 1900-as évek közepéig szinte teljes mértékben háttérbe szorultak a politika- és gazdaságtörténeti témájú vizsgálódások mögött. Pető Andrea nézete szerint a 19. században megszülető tudományos történetírás képviselői a politikatörténeti kutatásokkal saját „felsőbbrendű jogaikat, tetteiket, gondolataikat és katonai sikereiket” kívánták ünnepelni, perifériára szorítva ezzel a „gyengébb nem”, az Európán kívül élő népek, a különböző helyi események, valamint a családok szerkezetváltozásainak tanulmányozását. (Pető 2006, 521–538.) A fokozatos változást a 20. század egyik meghatározó történetírói iskolája, a francia *Annales* hozta magával, amely határozottan azon elv mellett foglalt állást, mely szerint – számos egyéb témakör mellett – a „gyengébb nem” történetének górcső alá vétele is elengedhetetlen az egyes korok társadalmának, illetve magánszférájának pontos bemutatásához. (Virgili 2002, 5–14.)

A nőtörténeti kutatások ezt követően alapvetően két irány mentén indultak meg. Az egyik fő tendenciát az 1950-es évektől a valamilyen okból kifolyólag prominenssé váló személyek – királynők, cárnők, női színészek, illetőleg képzőművészek életútjainak megírása jelentette. Az ilyen típusú munkák méltán tarthattak számot a tágabb olvasóközönség érdeklődésére, azonban egy adott korszak asszonyairól, s a hozzájuk kapcsolható szerepekről viszonylag kevés adalékkal szolgáltak. (Fohlen 1982, 88.) A másik irányvonal létrejöttében a feminizmus második hulláma – ezen belül pedig a Women’s Liberation Movement – játszott a legfontosabb szerepet az 1960-as évektől. E paradigma keretein belül az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a következő évtized végéig a női szavazati jog problematikája, valamint a nőoktatás intézményes kereteinek kiterjesztése került a kutatások homlokterébe. (A nőtörténetírás e kezdeti korszakában *Sheila Rowbotham Hidden from History – 300 years of Women’s Oppression and the Fight Against it* c. munkáját kell üttörőként említenünk.)

A társadalmilag és gazdaságilag fejlettebb országokban a témával kapcsolatos vizsgálódások az 1970-es évektől kezdve fokozatosan új – az ún. kontributív – irányba tolódtak el. (Erre ld. Lerner 1993.) Ennek következtében a nőtörténeti kutatások inter- és multidiszciplináris jellege erősödött meg, ugyanis ezek, a női lét szinte valamennyi aspektusát

tanulmányozva, azon kérdésre igyekeztek választ adni, hogy mivel járult hozzá a „gyengébb nem” a történelem fejlődéséhez, továbbá a társadalom, a gazdaság és a művészetek formálódásához? A nőírók munkássága, továbbá az öltözködés és a divat története mellett egyre több kutató tűzte ki célul a nők munkavégzési struktúráinak feltérképezését, különös tekintettel azon sémákra, melyek a dolgozó nők szervezkedése és érdekvédelme tekintetében figyelhetők meg.

A nőtörténeti irányú vizsgáladások Magyarországon csupán több évtizedes lemaradással, az 1970-es évektől kezdődtek meg. A tekintélyes fáziskésés után óriási eredménynek tekinthető, hogy a nyugati és a tengerentúli társadalomtudósok mellett már a magyarok is elismerték azt, hogy a történelem alakításában nem csak a férfiak, hanem a nők is fontos szerepet kaptak. A hagyományos trendek hazánkban azonban egészen az 1980-as évek végéig meghatározóak maradtak, sőt számos esetben egyértelműen megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni évtizedben is éreztették hatásukat. Amikor a nyugati történészek érdeklődése már egyértelműen a női munka történetére, a „gyengébb nem” szakszervezeti tevékenységére, valamint a családi életre és a női szexualitásra helyeződött, a magyarok között még szinte kizárólag a nőnevelés, valamint a nők politikai szerepvállalásának témája dominált. (Ld. Kéri Katalin, Kertész Magda, Nagyné Szegvári Katalin, Orosz Lajos, illetve Palasik Mária és Pukánszky Béla műveit.)

Az említett témakörök között a női munkavállalás történetének rekonstruálásával kapcsolatban ma is érvényes Gyáni Gábor 1979-es megállapítása, mely szerint az megíratlan. (Gyáni 1979, 166.) Annak ellenére, hogy a kérdéskörben publikált magyar nyelvű könyvek viszonylag részletesen tárgyalják az asszonyok két világháború közötti, valamint második világháború utáni munkaerő-piaci aktivitását (Koncz 1982; 1985), a dolgozó nők dualizmus-kori, valamint első világháború előtti helyzetéről alig tudósítanak. E témában ugyanis néhány rövidebb folyóiratcikktől és tanulmánytól eltekintve átfogó értekezés Magyarországon mindezekig nem született. (Burucs 1993; Kéri 1997; Kereszty 2009; Nagy 1994; Nagy 2006.) Ez azt jelenti, hogy a női munkavégzés történetének azon időszakai, amikor a nők tömegesen váltak keresőkkel – s amely nélkül a későbbi fejlődési tendenciák kevéssé értelmezhetőek – szinte teljesen feldolgozatlan.

Kutatásomban éppen ezért az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a Német Császárság területén élő hölgyek kereseti tevékenységét mutatom be és hasonlítom össze az 1860-as évektől az első világháború kirobbanásáig. A német kitekintést több ok miatt is lényegesnek tartom. A két állam szoros politikai és gazdasági együttműködése mellett ugyanis a vizsgált korszak egésze során tetten érhető a német területek irányából érkező erőteljes szellemi hatás, mely a civil szerveződésekön kívül többek között az osztrák-magyar oktatás struktúrájában, illetve a tudományos közegben is kimutatható. Ezen kívül kizárólag így válhat bizonyossá az, hogy a nőtörténeti szakirodalom azon állítása, mely szerint a női munkavégzés szerkezete Közép-Európában számos tekintetben párhuzamba állítható az angolszász modellekkel, alapvetően téves. (Erre ld.: Czeferner 2014.)

E munka tehát hiánypótlónak tekinthető, hiszen a korábbi vizsgáladások részeredményei azt is egyértelműen jelzik, hogy az osztrák-magyar és a német nők munkaerő-piaci megjelenésének szisztematikus és átfogó tanulmányozása egészen új eredményeket hozhat, melyek jelentős mértékben módosíthatják, kiegészíthetik a kérdéskörrel kapcsolatos eddigi ismereteinket.

(A vizsgáladás célja) A megkezdett kutatásban a női munkavégzés szellemiségét, illetőleg a nők kereseti tevékenységéről alkotott véleményeket igyekszem tanulmányozni, melyhez nélkülözhetetlen a témakörhöz kötődő teljes diskurzus áttekintése. Azt kívánom ugyanis vizsgálni, hogy az osztrák-magyar és a német női- és polgári feminista sajtó milyen né-

zeteket közvetített a dolgozó asszonyok helyzetével kapcsolatban olvasói felé az 1860-as évek és 1914 között.

Noha a specifikusan feminista sajtó kialakulása Közép-Európában csupán az 1890-es évekre tehető, mindenképpen szükséges a vizsgálódást (néhány évtizeddel) korábbról indítani. Ennek elsődleges oka, hogy mindkét országban ezen időszakban figyelhető meg a nők nagyarányú megjelenése a munkaerőpiacon, amely több, az egyes államok közötti hasonló fejlődési sajátosságokra vezethető vissza. A német területeken az egységes Németország létrejötte (1871) után indulhatott meg az ipari forradalom második szakasza, míg Magyarországon a kiegyezést követő évek tekinthetők egy rendkívül intenzív gazdasági fellendülés korszakának. Ezekről az évtizedektől fokozódott a harmadik szektor jelentős térnyerése is, amely elsősorban a nők számára kínált fizetett munkát a kereskedelem, valamint a szolgáltatások területén.

Fontos hangsúlyozni még azt is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában és a Német Császárságban az 1880-as évben tartott népszámlálás az, amely elsőként szolgál releváns adatokkal a „gyengébb nem” foglalkoztatásáról. Ezen adatsorok kapcsán – amelyek mind osztrák-magyar mind pedig német viszonylatban rendelkezésre állnak és kutathatóak – meg kell azonban jegyezni, hogy használatuk nem problémamentes. Ennek elsődleges oka, hogy az adatfelvétel módja régióként és időpontként eltérő volt.

A feminista folyóiratok hiánya ellenére már az 1860-as évektől számos – francia és angol mintára megjelentetett – lap közölt híreket a nők kereseti tevékenységéről mind Ausztria-Magyarországon, mind pedig a Német Császárság területén. A hölgyek ettől az időszaktól kezdve alkottak ugyanis már a közép-európai államokban is jelentősebb olvasóközönséget, amely leginkább nőoktatás intézményes keretei kiterjesztésének tudható be. (Sullerot 1963, 7.) Az alfabetizáció nagymértékű előmozdítása ellenére azonban ki kell emelnünk, hogy a térségben megjelentetett női lapok száma elmaradt a nyugat-európai és az egyesült államokbeli periodikákhoz képest: a Berlinben kiadott *Illustrierten Konversations – Lexikon der Frauen* adatai szerint ugyanis az 1900-as évben Németországban 70 nőnek szóló időszaki sajtókiadvány került ki a nyomdából, míg ez a szám Ausztria-Magyarországon lényegesen kevesebb, mindössze 11 volt. (Bittermann–Hoffmann 2000, 54.) Ezzel kapcsolatban pedig mindenképp megemlítenéd, hogy a sajtó általánosságban is ezt a képet mutatta, vagyis a női lapok ebben a tekintetben illeszkedtek az összképhez.

E periodikák alapvetően három csoportba sorolhatók: az egyik kategóriába a nőkről, illetve nőnek szóló sajtótermékek tartoznak, melyeknek gyakran szerkesztőik, publicisták is a hölgyek voltak. Témakínálatuk – nyugati előfutáiraikhoz hasonlóan rendkívül tág volt: a divat, a család és a háztartással kapcsolatos feladatkörök mellett szinte minden számban publikáltak könyvrecenziókat, budapesti és vidéki színházak műsorait, valamint könnyen és rövid idő alatt elkészíthető egészséges ételek receptjeit. A női lét kérdései közül gyakran foglalkoztak a szerelemmel, a szeretettel, az anyasággal, továbbá a válásokkal. E magazinok közül kiemelten foglalkozott a dolgozó nők helyzetével, valamint munkaközvetítéssel az 1866-tól kiadott *Magyar Bazár*. A folyóiratba 1873-ban beolvadt a Wohl Janka és Stefánia szerkesztésében megjelentetett *Nők Munkaköre*. Az hetilap egészen 1904-ig működött. Osztrák vonatkozásban ide sorolhatóak a *Das Recht der Frau* (1884–1900) és az *Arbeiterinnen-Zeitung* (1892–1919) című lapok. Német részről a *Der Bazar*-t (1857–1898), továbbá a Clara Zetkin szerkesztésében megjelenő *Gleichheit* (1891–1917) című periodikát kell kiemelni.

A másik csoportot azok a többnyire országos terjesztésű hírlapok és folyóiratok alkotják, melyek nem kifejezetten a női olvasóknak szóltak, ám rendszeresen közöltek cikkeket a „gyengébb nem” munkaerő-piaci aktivitásáról. Magyarországon ezek közül a *Vasárnapi*

Újság (1854–1921), a *Képes Családi Lapok* (1885), továbbá *A Hét* (1890–1914) című kiadványok közöltek leggyakrabban cikkeket a nők kereseti tevékenységéről. Osztrák és német vonatkozásban a *Der Morgen* (1902–1919), az *Illustriertes Österreichisches Journal*, továbbá a *Deutsche Zeitung* című folyóiratok értekeztek a kérdéskörrel kapcsolatban.

A két típusba tartozó kiadványok részletes tartalmi elemzése két dolog miatt elengedhetetlen. Mindenekelőtt az derül ki belőlük, hogy a kortársak – női és férfi publicisták egyaránt – miként gondolkodtak a nők munkába állásáról, valamint a tradicionális nemi szerepek átalakulásáról. Ez alapján pedig kimutathatóvá válhat, hogy míg a gazdaságilag prosperáló centrum-országokban a közvélemény az 1880-as évektől kezdve fokozatosan elfogadta a nők közszférában való megjelenését. Vagyis számos munkakör sokkal korábban vált szabaddá a „gyengébb nem” képviselői előtt, mint például Magyarországon, ahol egy országgyűlési vita kapcsán a nőket még 1907-ben is egy alkalommal „*kozmpolita szörnyetegekként*” emlegették. (*A Nő és a Társadalom*, [1907]:2. 1.) Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy e folyóiratok alapozták meg azt a szellemi légkört, mely az 1890-es években alakuló feminista egyesületeket életre hívta.

A fent említett sajtótermékek bár rendszeresen foglalkoztak a dolgozó nők helyzetével, határozott álláspontot a kérdéskörrel kapcsolatban elsőként a századforduló időszakától megjelentetett feminista orgánumok képviseltek, amelyek éppen kapnak kulcsszerepet a teljes diskurzuselemzésen belül. A lapok közül magyar viszonylatban *A Nő és a Társadalom* című havilapot tekintem át. A periodika 1907 és 1913 között havi rendszerességgel jelent meg Budapesten a Nőtisztviselők Országos Egyesületének (1896) és a Feministák Egyesületének (1904) hivatalos folyóirataként *A Nő és a Társadalom* *Kiadóhivatal* gondozásában, s a hazai nőmozgalom egyik világszerte nagyra becsült alakja, Bedy-Schwimmer Róza szerkesztésében. Fontos megemlíteni, hogy a szerkesztőség már a folyóirat indulásakor leszögezte, hogy politikailag nem kötelezi el magát, nyitott kíván maradni minden irányban, a munkatársak pártállását pedig magánügyként kezeli. A periodika egyébként úttörő és egyben sikeres kezdeményezésnek bizonyult a feministák részéről, hiszen az 1800-as évek végén szerveződő magyarországi nőmozgalomnak korábban nem létezett hivatalos fóruma.

A Feministák Egyesületének tagsága

Csoportkép (Bédy Schwimmer Róza és közeli munkatársai) – balról jobbra: Pogány Paula, Bédy Schwimmer Róza, Dirnfeld Janka, Schwimmer Franciska

A hazai nőtörténészek állítása szerint a lap szerkesztőbizottsága a női szavazati jog témájának szánta a leghangsúlyosabb szerepet, ám eddigi kutatásaim ezt a képet lényegesen árnyalták. Bizonyosságot nyert ugyanis, hogy *A Nő és a Társadalom* újságírói a választójog nőkre való kiterjesztése mellett az újságírók a periodika hasábjain is elszántan küzdöttek a nők – férfiakkal egyenlő feltételek mellett megvalósuló – munkavégzéséért, továbbá az anya- és az intézményes gyermekvédelem feltételeinek javításáért. Számos cikk értekezett – a hagyományos női magazinokban tabutémának minősülő – leánykereskedelem és a Budapesten mind inkább elharapódzó prostitúció problémájának megoldása érdekében is.

Osztrák vonatkozásban az 1902 és 1918 között publikált havilapot, a *Neues Frauenleben* (*Új Női Élet*) tanulmányozom, mely az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (Általános Osztrák Nőegylet) által közölt szaklap volt.

Az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein tagsága

Auguste Fickert

A magyar nőmozgalom szócsövével ellentétben a bécsi egyesület kizárólag a középosztálybeli értelmiségi réteg érdekeinek védelméért szállt síkra, s már 1902 előtt is több időszaki kiadványt jelentetett meg. Ezek közül saját kutatásom szempontjából a *Dokumente der Frauen*-t kell feltétlenül említenem. A periodika kiadását 1899-től kezdeményezte az Osztrák Nőegylet vezetője, Auguste Fickert – a *Neues Frauenleben* tulajdonosa és felelős szerkesztője –, továbbá Rosa Mayreder és Marie Lang. A lap indulása után felmerülő pénzügyi nehézségek, valamint a szerkesztők közötti elmérgesedő vita eredményeként azonban Fickert és Mayreder elhagyta a periodikát, amely ezt követően Marie Lang gondozásában jelent meg 1922-ig Lipcsében, kezdetben *Frauen-Rundschau (Női Szemle)*, majd *Illustrierte Frauen-Rundschau (Illusztrált Női Szemle)* címmel. Amint korábban már utaltam rá, mindenképp szükséges a téma tágabb kontextusba ágyazása – vagyis a német kitekintés –, amelyre Marie Lang lapja kiváló lehetőséget kínál. Ennek oka egyrészt az, hogy téma- és kérdésfelvetéseiben illeszkedett az osztrák laphoz, másrészt pedig a német és a nyugat-európai nőmozgalom hírei mellett nyomon követte a közép-európai eseményeket is. A bécsi és a budapesti folyóirathoz hasonlóan ugyanis e kiadvány szerkesztői is rendkívül fontosnak tartották a dolgozó asszonyok érdekvédelmét a nők szavazati jogért folytatott harcuk mellett, amely jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az *(Illustrierte) Frauen-Rundschau* fokozatosan a német nőmozgalom egyik legfontosabb időszaki kiadványává nőtte ki magát. (Bittermann–Hoffmann 2000, 56.)

Marie Lang

A propaganda és az olvasóközönség véleményének formálása mellett elengedhetetlen a kérdéskör további aspektusainak – illetve az ezekhez köthető diskurzusnak – a vizsgálata is. A „gyengébb nem” munka területén történő egyenjogúsításához ugyanis szorosan kapcsolódik a nők társadalmi és politikai szerepvállalása, valamint az osztrák-magyar és a német egyesületek által folytatott agitációs tevékenység is, mely a 20. század kezdetén már nem csupán a gazdaságilag prosperáló nyugat- és észak-európai országokban, továbbá az Amerikai Egyesült Államokban érhető tetten, hanem Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában is.

A fenti sajtótermékek elemzésével bizonyossá válna, hogy a női munkavállalás struktúrái a Német Császárság területén számos hasonlóságot mutatnak az osztrák-magyar viszonyokkal. Emellett körvonalazódna az is, hogy egy külföldi ország feminista sajtója miként reprezentálta az Osztrák–Magyar Monarchiában dolgozó nők munkakörülményeit. Ezzel párhuzamosan kimutathatóvá válna az is, hogy az osztrák-magyar olvasóközönségben milyen kép élt a Német Császárságban kereseti tevékenységet folytató hölgyek munka- és életkörülményeiről. A német sajtó bevonását különösen fontosnak tartom, hiszen Magyarországon mindeztidig még érintőlegesen sem foglalkoztak a két államalakulat között megfigyelhető tudástranszfer ezen aspektusával. Így pedig igazolható volna, hogy a századfordulón szerveződő hazai és osztrák nőegyletek tevékenységére, célkitűzéseire igen jelentős hatást gyakoroltak a német területek feminista mozgalmaitól – és egyéb civil szerveződéseitől – átvett minták. Az összevetés a fentiek mellett azért is elengedhetetlen, mivel a korszak hazai és transznacionális nőmozgalmai között rendkívül szoros összefonódás figyelhető meg, amely az említett mintakövetés mellett egyrészt az egyesületek vezetőinek folyamatos levélváltásaiban, továbbá nemzetközi nőkongresszusok és konferenciák szervezésében érhető tetten (pl. az 1913-as nemzetközi nőkongresszus, melyet a magyar fővárosban rendeztek, s amelyen a korszak leghíresebb angol és amerikai feministái mellett a német és az osztrák nőegyletek vezetői is részt vettek). Másrészt feltételezhető még az is, hogy az egyletek gyakorlati tevékenysége között észrevehető hasonlóságok – pályaválasztási tanácsadó és munkaközvetítő iroda működtetése, könyvtár üzemeltetése, agitációs és vitaestek szervezése stb. – is e körülménynek tudhatók be.

Jemnitz Jolán az 1913-as budapesti nemzetközi nőkongresszust népszerűsíti

A balmazújvárosi parasztasszonyok és a kongresszus résztvevői az Országház előtt

A teljes diskurzus, valamint a téma társadalmi és politikai vetületeinek ábrázolásához azonban a sajtótermékek mellett bizonyosan szükség lesz egyéb források – például egyéb tudományos folyóiratok, népszámlálási statisztikák, továbbá parlamenti jegyzőkönyvek, kortárs szerzők művei a női szerepek átalakulásáról – elemzésére is. Ezek mellett sor kerül az egyesüli levelezések áttekintésére, illetőleg az egyletek vezetői által írt, s az osztrák-magyar, illetőleg német parlamenti képviselőknek címzett petíciók tanulmányozására is, melyben a hölgyek arra kérik a politikusokat, hogy ne zárkózzanak el tovább a polgári-, politikai és gazdasági jogok „gyengébb nemre” való kiterjesztésétől. Annak érdekében, hogy a témakörrel még komplexebb kép alakulhasson ki, fontos megvizsgálni a fentiek mellett azt is, hogy a nők politikai szerepvállalása miként hatott a korszak társadalmi-ideológiai áramlataira.

(Hipotézisek, kutatói kérdések) Munkám során kvantitatív és kvalitatív szempontokat felhasználva kívánom elemezni a fent említett folyóiratok azon cikkeit – majd pedig a további (fent körvonalazott) forrástípusokat is –, melyek a dolgozó nők élet- és munkakörülményeiről, továbbá a politikai jogok nőkre való kiterjesztésének szükségességéről számoltak be. A női választójog témakörét tárgyaló írások áttekintése véleményem szerint megkerülhetetlen, hiszen a vizsgálódásba történő bevonásukkal mindenekelőtt bizonyíthatóvá válna, hogy a nőtörténeti szakirodalom állítása, mely szerint a századforduló feminista mozgalmi kizárólagos feladatuknak a női választójog elismertetését tartották, jelentős árnyalásra szorul.

Munkám során az alábbi kérdésekre is igyekszem válaszokat kapni. Kiknek a tollából származtak a lapokban közölt cikkek? Korábbi kutatásaim során – az osztrák és a magyar periodika cikkeinek kategorizálását követően – egyértelművé vált, hogy e feminista lapok távolról ítélték meg úgy, mint a kizárólag arisztokrata és középosztálybeli hölgyek fórumai, ahol hangot adhattak „világjobbító ötleteiknek”, valamint a nőemancipációval kapcsolatos nézeteiknek. Mind *A Nő és a Társadalom*, mind pedig a *Neues Frauenleben* tekintetében általános tendenciaként megfigyelhető volt az, hogy az újságcikkek szerzői művelt, értelmiségi, polgári családokban nevelkedtek. A magyar kiadvány esetében pedig megemlítendő még az is, hogy a publicisták között több zsidó származásút – köztük a főszerkesztőt, Bédy Schwimmer Rózát – találunk. Annak kiderítéséhez azonban, hogy

a cikkírók és az egyesületi tagok egész életükben megőrizték-e zsidó identitásukat, vagy pedig vallásukat elhagyva kikeresztelkedtek-e, további vizsgálódások szükségesek. A lapok munkatársainak családi hátterét vizsgálva szembeűnő még az is, hogy – az előzetes feltételezéseimtől eltérően – többségük egyesületi tevékenysége mellett feleség és családanya volt. Emellett pedig nyomatékositásra szorul még az a tény is, mely szerint viszonylag sok férfi írásai is közlésre kerültek a kiadványokban.

Az újságírók személyével kapcsolatos alapvető kérdés még, hogy milyen volt nemek és nemzetek szerinti megoszlásuk? Vajon az osztrák-magyar és a német szerzők mellett mekkora arányban közölték a szerkesztők más nemzetiségű publicisták írásait? A külföldiek közül milyen származásúak kerültek túlsúlyba? S mik ennek a lehetséges okai?

Lényegesnek tartom kideríteni a fentiek mellett, hogy mely társadalmi rétegek alkothatták a három folyóirat olvasótáborát? E kérdés véleményem szerint azért alapvető, mivel a „gyengébb nem” képviselői hosszú évszázadokon keresztül el voltak zárva az írott kultúra termékeitől gazdasági, társadalmi, valamint a családi életben betöltött alárendelt helyzetük miatt. A konzervatív közvélemény sokáig szilárdan képviselte azt az álláspontot, mely szerint a nőknek még az olvasás és az írás alapvető kompetenciáinak elsajátítására sem volt szükségük, hiszen kötelességeik teljesítéséhez – házasságkötés, gyermekvállalás- és nevelés, háztartás vezetése – szükségtelen az ilyen típusú készségekre. (Tinkler 1995, 131–132.) Közép-Európában csupán az 1800-as évek második felében kezdtek eltűnni az efféle nézetek a köztudatból, s mind többen látták be, hogy egy asszony kizárólag akkor válhat férje „egészséges intellektuális társává”, ha tud írni és olvasni. (Flint 1993, 118–119.) A probléma megoldásához természetesen a nőnevelés intézményes kereteinek kiterjesztése vezetett, mely az analfabéták arányát jelentősen visszaszorítva lehetővé tette, hogy egyre több nő újságolvasóvá válhasson. Ennek, valamint a tömegsajtó létrejöttének tudható be, hogy a 20. század első évtizedében újukra induló női lapok már sokkal élet- és versenyképesebbnek bizonyultak 30-40 évvel korábban megjelent elődeiknél. (Sullerot 1963, 10.)

Ugyanakkor nyomatékositánunk kell azt is, hogy mind a magyar, mind pedig az osztrák egyesület reményei, melyek szerink az induló periodikák rövid időn belül önfinanszírozóvá válhatnak – azaz elegendő előfizetőjük lesz ahhoz, hogy az egyesületi költségvetésből ne kelljen megjelentetésükre nagyobb összegeket folyósítani – hiú ábrándnak bizonyult. A hazai Feministák és a Nőtisztviselők vezetősége számos újítással kísérletezett – különböző profilú hirdetések a lap hasábjain, egyesületi naptár és a periodika díszborítóban való árusítása – a rendelkezésre álló anyagi források növelése céljából, azonban kezdeményezéseik többsége sikertelennek bizonyult. Az erőfeszítések ellenére az állandó előfizetők számának gyarapítása – amely a lap megjelenésének hét éve során 1000 és 2000 fő között mozgott – sem sikerült, ami azt eredményezte, hogy *A Nő és a Társadalom* 1913 decemberében jutott el utoljára olvasótáborához, bejelentve, hogy a két fent említett egyesület égisze alatt a következő év januárjától egy új lap (*A Nő. Feminista folyóirat.*) számol majd be a magyar nőmozgalom eredményeiről. Az osztrák havilap esetében pontos adatok – egyesületi iratok, közgyűlések jegyzőkönyvei – állnak rendelkezésre a lap és a kiadó pénzügyi helyzetéről. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy a *Neues Frauenleben* már 1904-ben 1640 korona deficitet termelt, amely négy évvel később már 2271 koronára rúgott. (Klingenstein 1997, 41.) Hasonló tendencia feltételezhető a lipcei folyóirat tekintetében is, mivel azonban ennek feldolgozása jelenleg kezdeti stádiumban van, e hipotézis megerősítéséhez további kutatások szükségesek.

A fentiekből következően természetesen szükséges annak feltérképezése is, hogy mely társadalmi rétegek lehettek azok, akik hónapról hónapra nyomon követték az osztrák-

magyar és a német feministák híreit. Sikerülhetett a lapok szerkesztőségének egyszerre megszólítani az előkelő hölgyeket, és a gyárakban vagy a szolgáltató szektorban robotoló munkásasszonyokat? Véleményem szerint aligha. Feltevésem igazolásához elengedhetetlen a periodikák egyes példányainak, valamint az éves előfizetési díjának összevetése a gazdaság különböző ágazataiban munkát vállaló nők keresetével, továbbá a megélhetésükhöz szükséges összegekkel.

A témából adódóan létfontosságúnak tartom annak bemutatását, hogy mely fórumokon nyílt tere a feminista egyesületek tagjainak arra, hogy nőtársaikat ráébresszék, érdekvédelmi szervezetekbe tömörülésük elengedhetetlen polgári és jogi egyenlőségük kivívásához? Eddigi vizsgálódásaim során ugyanis kiderült, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia mellett Németországban is problémát okozott a dolgozó nők szervezetlensége. A nőegyletek tagjai különböző eszközökkel igyekeztek segíteni: agitációs ülések, munkásnő-felvonulások a nagyobb városokban május 1-jén, kiterjedt állásközvetítő tevékenység, fiókegyesületek szervezése a vidéki városokban. Végül pedig szorosan kapcsolódik ide a kérdés: vajon ténylegesen – és hosszabb távon is – működőképesek voltak-e az egyesületek, s az általuk létrehozott szakszervezetek?

A cikkek tartalmi elemzése során ismertté válna, hogy a periodikák mely munkakörökről tudósítottak a leggyakrabban, illetve bizonyosságot nyerne az is, hogy a szerkesztők a cikkek témáit nem véletlenszerűen, hanem tudatosan válogatták össze egy-egy lapszámon belül. Minden bizonnyal előre lefektetett célokat szolgálták a periodikák időközönként kiadott tematikus számai is. A hazai és nemzetközi nőmozgalmak összekapcsolódása miatt szükséges annak számba vétele, hogy milyen arányban szerepeltek a sajtótermékekben az Ausztria-Magyarországon, Németországban, továbbá más – nyugat-, észak- és dél-európai, illetőleg tengerentúli – államokban, régiókban kereseti tevékenységet folytató asszonyokról szóló írások. Ebből következően pedig fény derülhet arra is, hogy az egyletek mely országos és külföldi női és feminista időszaki kiadványokra fizettek elő.

A vázolt célkitűzések mellett nők munkavégzéséhez, továbbá társadalmi és politikai szerepvállalásához kötődő diskurzust is fontosnak tartom tanulmányozni. A cikkekben elsősorban azokat az állandóan visszatérő tartalmi elemeket keresem, melyek az írások szerzőinek hasonló gondolkodására, azonos ideológiai beállítottságára utalhattak. A nyelvhasználaton belül figyelmet fordítok az írásokban található állandó jelzőkre, utalásokra is, melyek a lapok hasábjain szinte közhelyeknek minősültek.

(A kutatás módszertana) A nők munkavállalási struktúrái feltérképezésére irányuló kutatások speciális jellege teljesen új interpretációkat eredményezett nem csak a források számbavételét illetően, hanem a kútfők kezelésével kapcsolatban is. Ennek értelmében a források feltárása és feldolgozása során is elengedhetlenné vált az interdiszciplináris megközelítés. Véleményem szerint általában véve a nőtörténeti kutatásoknál, szűkebb értelemben pedig a „gyengébb nem” kereseti tevékenysége struktúráinak rekonstrukciója során elengedhetetlen és megkerülhetetlen a tudományköziség. Ez egyrészt arra a tényre vezethető vissza, hogy a témával kapcsolatos levéltári források meglehetősen sporadikusak. A feminista egyesületek dokumentumain, jegyzőkönyvein és levelezésén kívül az archívumokban ugyanis többnyire csak a családi hagyatékok között bukkanhatunk nőkkel kapcsolatos anyagokra, s ez is rendkívül esetleges. (A Kasselben működő Stiftungs Archiv der deutschen Frauenbewegung és a New York Public Library-ban őrzött Bedy Schwimmer Róza-hagyaték azonban jelentős kutatási eredményekkel kecsegtet.) Éppen ennek következtében számos történész és szociológus – köztük Georg Iggers és Evelyne Sullerot – is kifejtette, hogy az újkori nők történetének tanulmányozásánál el-

engedhetetlen az interdiszciplináris és a multiperspektivikus megközelítés, s azon kútfők feltárása, melyekkel a társadalomtudósok korábban nem foglalkoztak. (Sullerot 1963, 5; Iggers 1997.)

Következésképpen a kutatás során a nyugati országokban végzett társadalomtörténeti elemzéseknél gyakran használt, ám hazánkban még igen kevésbé ismert újsághír-elemzés, illetve a szövegyelvészet részét alkotó diskurzus analízis eszköztárát kívánom felhasználni a cikkek tartalmi elemzésével együtt. (Bell–Garrett 1998; La Roche 2008; Safrati 2012.) Fontos ezen kívül a szociális szerveződések hálózatának görcső alá vétele is, amely az egyesületek szervezeti felépítésének és működésének tekintetében szolgáltat alapvető információkat. (A német területeken folytatott nőtörténeti kutatásokban egyre népszerűbb módszert ld. bővebben: Mayr-Kleffel 1991.) Ezen interdiszciplináris metodológia egészen új perspektívákat kínál, mivel alkalmazásával a kérdéskör olyan szegmensei is görcső alá vehetők, melyek vizsgálatára a hagyományos módszerek nem alkalmasak. Emellett kiváló támpontot nyújt azon hipotézisem alátámasztására, mely szerint a korszak osztrák–magyar, illetőleg német nőmozgalma – a választójogért folytatott küzdelem mellett – nagyon fontos szerepet szánt a női munkások érdekvédelmének.

A kutatás során elsődlegesen az említett periodikák valamennyi számának női munkavégzéssel és női választójoggal kapcsolatban megjelent cikkeire, továbbá a legfrissebb magyar, német, angol és francia nyelvű nőtörténeti szakirodalomra kívánok támaszkodni. Emellett természetesen a levéltárakban fellelhető lehető legteljesebb forrásanyag feldolgozását is alapvető feladatnak tartom. A levéltári kútfők használata – ahogy erre fentebb már utaltam – a nőtörténeti kutatásoknál azonban meglehetősen problematikus.

A források kritikával kezelt bemutatásán túl egy összetettebb vizsgálati szempontrendszer kialakítására törekszem, melynek alapjait már korábbi munkáimban is alkalmaztam. Mivel egyúttal sajtótörténeti kutatásról van szó, elengedhetetlen az újságcikkek műfaji csoportosítása. Az írásokat összesen 13 műfaji kategóriába sorolom, melyek a következők: belső cikk, címes hír, cím nélküli – vagy más néven mínuszos – hír, glossza, jegyzet, levél, novella, olvasói levél, publicisztika, riport, tudósítás, vezércikk, vitacikk. Erre azért van szükség, hogy pontos következtetéseket vonhassak le azzal kapcsolatban, hogy a szerkesztők – a női szavazati jog problémaköréhez köthető írások mellett – mennyire szántak hangsúlyos szerepet a női munka témájának az egyes lapszámokon belül. Csak így körvonalazódhat még az is, hogy a két periodika szerkesztői és cikkírói a lapok információközlő-tájékoztató jellegére, vagy pedig a véleménynyilvánító szerepét kívánták-e hangsúlyosabbá tenni? Nélkülözhetetlen a műfaji tipizálás annak igazolásához, hogy az egyes műfaji sajátosságokhoz hozzárendelhetők-e bizonyos kötött tartalmi és nyelvi elemek, illetve feltételezhető-e közvetlen összefüggés az újságcikkek terjedelme és a bennük közölt híres információértéke között? A műfajok mellett lényeges egy-egy cikk terjedelme, valamint az, hogy a lap hányadik oldalán jelent meg. Ez ugyanis az adott írás, illetőleg a benne megjelenő kérdés fontosságát mutatja.

Az írásokat tartalmuk szerint is el kell különíteni, hiszen kizárólag így derülhet ki, hogy a folyóiratok szerkesztősége mekkora figyelmet szentelt bizonyos nőies – vagy kevésbé nőies – munkaköröknek. Munkám során az újságírói gyakorlatban gyakran alkalmazott módszer alapján arra törekszem, hogy az írásokból – azok tartalma alapján – kiválasszam a legfontosabb kulcsszót, mely köré a teljes szöveg szerveződik. Kulcsszavaknak az újságírói szargon azokat a szavakat és kifejezéseket nevezi, amelyek a cikk szövegében különösen fontos szerepet kapnak. E szövegszervező elemek alapvető funkciót töltenek be az írások tartalmi koherenciájának megteremtésében.

Számuk egy folyóiratcikk szövegében többnyire meglehetősen alacsony, helyes kiválasztásukkal azonban a szerző ügyesen alakíthatja, sőt befolyásolhatja olvasói véleményét. (Andor 2009, 24–27, Williams 1983, 7–10, McKane 2006, 94.)

A 12 tartalmi csoport – állasközvetítés, értelmiségi munka, gazdaság, ipari munka, kizsákmányolás, művészeti munka, nőtisztviselők, nővédelem, szenzáció, szervezkedés, szolgáltatás, tudományos munka – segítségével kiválóan szemléltethető, hogy a nők tömeges munkába állása az élet minden területén fontos következményekkel járt, s a társadalom mikro- és makroszintjén is alapvető átalakuláshoz vezetett. A nyugati nők mellett ugyanis végre a közép-európai nők is lehetőséget kaptak többek között arra, hogy az egyetemek bizonyos fakultásain felsőfokú tanulmányokat folytassanak, ezáltal pedig valamely értelmiségi, tudományos vagy éppen művészeti pályán maradandót alkossanak. A nők nagyarányú kereseti tevékenysége, és – bár az első világháború kirobbanása előtt meglehetősen kezdetleges – szakszervezeti tevékenysége eredményeként a szociális hálózat kiterjesztése is ebben az időszakban kezdődött meg. A feminista mozgalmak erőfeszítéseinek köszönhető többek között a nők éjszakai munkájának korlátozása, majd teljes eltüntetése, továbbá az anya- és csecsemővédelem kereteinek megteremtése.

Az írások elemzésénél a szerzők személyére, foglalkozására és nemzetiségére is kitérek, hiszen egy angol, francia vagy német publicista sokkal kedvezőbb képet festett a nők munkakörülményeiről, mint azok az újságírók, akik például Oroszországból tudósítottak a budapesti, a bécsi, illetőleg a lipcsei periodikáknak.

Mivel a 20. század első évtizedeiben rendkívül szoros összefüggés figyelhető meg a nemzeti és a transznacionális nőmozgalmak között, amit kiválóan szemléltet az is, hogy a felsorolt női és feminista lapok rendszeresen közöltek cikkeket az idegen országok női munkavégzéséről. Éppen ezért alapvető feladatnak tartom elemezni azt, hogy a folyóiratok szerkesztői miként reprezentálták Ausztria-Magyarország és a Német Császárság területén kívül kereseti tevékenységet végző asszonyok helyzetét.

(Várható eredmények és a kutatás hasznosulása) Jelen kutatás újszerűségét elsősorban az adja, hogy a női munkavállalás 1860-as évektől az első világháború kitöréséig ívelő történetét egy Magyarországon még alig ismert metodológia alapján kívánom bemutatni. A sajtóelemzés és a diskurzus-analízis eszköztárának segítségével hívása a nők kereseti tevékenységének és politikai jogokért folytatott küzdelmének tanulmányozása mellett kiváló alkalmat biztosít az osztrák-magyar és a német feminista sajtótermékek – illetőleg az ezeket kiadó egyesületek működésének – összehasonlítására is. Lehetőség nyílik természetesen a periodikák mögött álló szerkesztőbizottságok és kiadóhivatalok funkcióinak tanulmányozására is. A folyóiratok terjesztése mellett megismerhetővé válnak a lapok kiadásával kapcsolatos gyakorlati kérdések és problémák, illetőleg az egyletek által követett üzletpolitika részletei (apróhirdetések, reklámok közzététele). Fontosnak tartom, hogy a vizsgálódás ezáltal mind a sajtótörténet, mind pedig a nőtörténet keretei közé beilleszthető. A levéltári kútfők bevonása pedig a folyóiratokban publikáló szerzők személyének, illetőleg az említett nőegyletek tagjainak megismerésére nyújt lehetőséget. Végül pedig az egyletek felépítésével kapcsolatban kirajzolódik az is, hogy demokratikus vagy éppen hierarchikus alapon szerveződtek-e?

A források jellege, valamint a munkamódszer miatt nem lehet céloim a három ország feminista mozgalmainak részletes bemutatása. Az összevetések és az analógiák azonban fontos adalékokkal szolgálhatnak a korszak gazdaság-, és társadalomtörténeti viszonyaira vonatkozóan is, továbbá egy újabb láncszemmel gazdagíthatnák a nőtörténe-